

ΧΡΙΣΤΟΣ Α. ΤΕΖΑΣ

*Χαῖρέ μοι ἀρχαίης σοφίης, φίλε, συνθιασῶτα
σεῖο καὶ εἰς Ἄιδεω μνήσομι' ἀποιχομένου.
(DK I, iii)*

Ο ΣΠΥΡΟΣ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κυρίες και Κύριοι,

Ο φιλόσοφος και φίλος, τη μνήμη του οποίου τιμούμε σήμερα, ασχολήθηκε σε διάφορες εποχές της συγγραφικής του δημιουργίας και κατά διαφορετικούς τρόπους με το πρόβλημα της γένεσης της φιλοσοφίας. Η ενασχόλησή του αυτή διαπιστώνεται σε όλες τις ενότητες των έργων¹ του, από το πρώτο του βιβλίο *Προλεγόμενα εις τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*² ως το άρθρο του με τίτλο «Κοινωνικοπολιτικὲς προϋποθέσεις τῆς Κοσμολογίας καὶ τῆς φυσικῆς»³, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλοσοφία* μετά τον τραγικό θάνατό του, αλλά, όπως ασφαλῶς μπορούμε, νομίζω, να εικάσουμε, και σε ανέκδοτα ἀκόμη ἔργα του και προπάντων στο τελευταίο χρονικά, γραμμένο το ἔτος του θανάτου του, 1977, και τιτλοφορούμενο *Ἀπὸ τὴν πράξι στὴ θεωρία*. Θα ἦταν λοιπὸν πολὺ αἰσιόδοξος—τουλάχιστον— ο ἰσχυρισμὸς ὅτι μπορεῖ να εκτεθεῖ στα πλαίσια μιᾶς ανακοίνωσης κατὰ τρόπο

1. Π. Νούτσος, 1979: 4-9, ὅπου τα ἔργα ταξινομούνται (και —εν συντομία— παρουσιάζονται) ἀπὸ τον μαθητὴ του Σπύρου Κυριαζόπουλου ως εξής: 1η ἐνότητα, που περιλαμβάνει τὴ διδακτορικὴ διατριβή (*Προλεγόμενα εις τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ* (1960) και *Ἐλευθερία και ἀυθυπέρβασις* (1962)· 2η ἐνότητα: *Ἡ παρουσία τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης* (1963), *Ἡ σημερινὴ γλῶσσα. Γλωσσολογία τῆς Τεχνικῆς* (1964), *Ἡ καταγωγή τοῦ Τεχνικοῦ πνεύματος* (1965), *Ἐνώπιον τῆς Τεχνικῆς* (1971), *Παθολογία τοῦ λόγου* (1974), και *Τὰ ὄπλα τῆς Ἐδρώπης. Πολεμολογία* (1974). 3η ἐνότητα: *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας* (1969), *Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος* (1970), *Πολιτικὰ αἴτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους* (1971), *Ἡράκλειτος* (1973), *Λόγος και ἦθος* (1976). 4η ἐνότητα: 5 ποιητικὲς συλλογές, και 5η ἐνότητα: *Ὁ Σοσιαλιστικὸς ρεαλισμὸς στὴ ζωγραφικὴ* (1977). Για μιᾶ ἀλλὴ κατάταξη και ἐκτίμηση βλ. Β. Κύρκος (1978).

2. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήναι 1960.

3. *Φιλοσοφία*, 8-9 (1978-79), 54-64.

ικανοποιητικό η σκέψη του Κυριαζόπουλου για το θεμελιώδες αυτό πρόβλημα¹.

I

Όσον αφορά τις δύο πρώτες ενότητες των έργων του που καλύπτουν την περίοδο 1960-1965, λόγω του περιορισμένου χρόνου που έχω στη διάθεσή μου, θα ήθελα ν' αναφερθώ με πολλή συντομία, ενώ θα επιμείνω κάπως ιδιαίτερα στην παρουσίαση των απόψεων που εκτίθενται στο σημαντικότερο σχετικό έργο του, *Τò γεγονός τῆς φιλοσοφίας*. Σύντομη επίσημη αναφορά θα γίνει και στα έργα μετά το 1969, παρά την πεποίθησή μου ότι αυτά παρουσιάζουν ένα επιπρόσθετο ενδιαφέρον, αφού, όπως θα διευκρινιστεί και στην οικεία θέση, ο φιλόσοφος προσπάθησε να εφαρμόσει τα συμπεράσματα που συνήγαγε το 1969 διερευνώντας το γεγονός, τη γένεση της φιλοσοφίας.

Αφετηρία, λοιπόν, του πρώτου βιβλίου του Κυριαζόπουλου (*Προλεγόμενα*), άρα και της πρώτης συγκροτημένης φιλοσοφικής σκέψης του, υπήρξε κάποια θεωρητική εργασία, ήτοι υπομνηματισμός ενός χωρίου του Πλωτίνου στα πλαίσια ενός φροντιστηρίου στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου, αλλά αργότερα —κι αυτό ήταν το σημαντικότερο— εξόχως τραυματικές υπαρκσιακές εμπειρίες (1960: IV), χωρίς τις οποίες δεν θα έπαιρνε το έργο τη μορφή που πήρε. Εκεί λοιπόν έγκειται, στην πραγματικότητα, η αφετηρία της φιλοσοφικής σκέψης που εμπεριέχεται σ' αυτό το έργο γύρω από ένα θέμα που κατά τον συγγραφέα αποτελεί «τò κεντρικόν πρόβλημα τῆς σκέψεως»².

Πέρα όμως από την προσωπική αυτή περίπτωση, κατά τον Κυριαζόπουλο (1960: 191) η Καταφατική και η Αποφατική Θεολογία «ἀπέδωσαν εἰς τὸν Θεὸν στατικῶς τὴν θετικὴν καὶ ἀρνητικὴν ὄψιν τῆς ἐμπειρίας», ενώ η «Φιλοσοφία τοῦ δημιουργομένου Θεοῦ» «εἶδε τὸν Θεὸν ὑπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ δυναμισμού τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου». Διαπιστώνεται λοιπόν ότι αφετηρία και της δικής του, της προσωπικής, και γενικότερα της φιλοσοφικής ή απλώς θεωρητικής σκέψης που εξετάζεται και εμπεριέχεται στο βιβλίο λογίζεται η εμπειρία με την ευρύτερη σημασία του όρου.

Αλλά όσον αφορά τα έργα της πρώτης σημασιολογικά ενότητας, τα οποία απηχούν, ως γνωστόν, υπαρξιστικές απόψεις, ουσιαστικότερη —αν

1. Θέλω να ελπίζω ότι στο θέμα αυτό, κυρίαρχο στη σκέψη του Κυριαζόπουλου, θα επανέλθω μ' ένα εκτενές δημοσίευμα.

2. 1960: VI. Η μελέτη αυτού του κεντρικού προβλήματος «σήμαινε» «τὴν αὐτοπραγμάτων τοῦ προορισμοῦ» του συγγραφέα και «τὸ τέλος τῆς μελέτης... ὡς συγγραφικὸ ἔργου» ἦταν η αρχὴ τῆς ὡς μελετήματος ζωῆς.

εξαιρέσουμε ένα άρθρο του¹ — αναφορά στο πρόβλημα της γένεσης της φιλοσοφίας απαντάται στο δεύτερο κατά σειράν βιβλίο του *Ἐλευθερία και Αὐθιπέμβασις* (1962), όπου αφιερώνεται ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο φιλοσοφεῖν². Τα περίτεχνα ωστόσο ερωτήματα των μεσοτίτων³ και η εξίσου περίτεχνη διαπραγμάτευση των θεμάτων δεν προσφέρουν, νομίζω, στον αναγνώστη την αναμενόμενη βοήθεια.

Στο ερώτημα «τίνας ἔνεκα ὁ λόγος φιλοσοφεῖ», η απάντηση είναι ότι ο λόγος φιλοσοφεῖ, όταν διαπιστώνει ότι από τις απαντήσεις που έχουν δοθεί δεν θεμελιώνεται πραγματικά η ἀλήθεια και ότι υπάρχει κάποια «ρωγμή» ανάμεσα στην ἀλήθεια που πρέπει να αποκαλυφθεί και στην ἀλήθεια που έχει ἤδη αποκαλυφθεί (1962:85).

Με αφετηρία τη θέση του Πλάτωνα (*Θεαίτ.* 155 d 3) και του Αριστοτέλη (*Μ.τ.φ.* 982 b 12-19, 983 a 12-20) για το *θανμάζειν* ως αρχή του φιλοσοφεῖν και μετά από μία σειρά συλλογισμών και διασάφηση εννοιῶν, ὅπως η έννοια «ὑπερβάλλον», στο οποίο την υπακοή του λόγου ονομάζει φιλοσοφία (1962: 85), καταλήγει στο συμπέρασμα (1962:87) ότι αρχή της φιλοσοφίας είναι η διαπίστωση ότι «εἴμεθα χωρὶς νὰ εἴμεθα ὅ,τι ἔπρεπε νὰ εἴμεθα». Η εμβάθυνση στη διαπίστωση αυτή ονομάζεται από τον Κυριαζόπουλο (1962: 87) αμφιβολία, «πυρήνας» της οποίας είναι η αβεβαιότητα που συνιστά η γνώση ότι υπάρχουμε και, ταυτόχρονα, ότι η «ὑπαρξίς μας εἶναι ἀθεμελιώτος», αρχή της δε και κατάληξη η αμφισβήτηση.

Εἶναι προφανές ότι η απάντηση στο ερώτημα για την αρχή της φιλοσοφίας επιχειρείται να δοθεί με ὄρους και κατηγορίες της υπαρξιακής φιλοσοφίας, ενώ, παρά την καταρχήν αναφορά στη θέση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, αγνοείται η πορεία προς τη φιλοσοφία, ὅπως εκείνοι και μάλιστα ο Αριστοτέλης (βλ. Τέζας, 1990: 37-57) την εξέλαβαν.

II

Η δεύτερη ενότητα των έργων του Κυριαζόπουλου για τη φυσική επιστήμη, την τεχνική και το τεχνικό πνεύμα, αλλά και τη σημερινή γλώσσα και την πολεμολογία, καλύπτει — με διακοπές και υπερβάσεις — περίοδο δεκαπέντε περίπου ετών (1961-1974). Εκτός από τη «σπουδή τῆς γλωσσ-

1. Αφήνουμε προς το παρόν το άρθρο του «Πρός φιλοσοφικὴν αὐτοσυνείδησιν διὰ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης» (1961), το οποίο, μολονότι γράφτηκε ἀνάμεσα στο πρώτο (1960) και δεύτερο βιβλίο του (1962), νοηματικά ἀνήκει στη δεύτερη ενότητα των έργων του.

2. 1962: 80-104.

3. Ὅπως για παράδειγμα «Τὸ ἐπίρρημα «φιλοσοφικῶς» (σ. 82 κ.ε.), και «Κατ' ἐξοχὴν και ὑπερόριον» (σ. 95 κ.ε.), «Ἐφ' ὅσον ἡ ἐτοιμότης τῆς αὐθυπερβάσεως και ἡ δυνατότης ὀρισμοῦ ἀπουσιάζουν» (σ. 98 κ.ε.), κ.ά.

σικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου» (Κυριαζόπουλος, 1968: 11), ἀπὸ το ἓνα μέρος θεωρεῖται ὅτι «ἡ ἐπιστημονικὴ ἀναστάτωση τῶν μυχῶν τῆς ὕλης» (τα ἐπιτεύγματα δηλ. τῆς Μικροφυσικῆς) θέτει στη φιλοσοφικὴ σκέψη ὀρισμένα προβλήματα καὶ ἐπομένως ἀφετηρία γιὰ τὴ φιλοσοφία που συνιστᾷ τὴ προβληματικὴ αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη, καὶ ἀπὸ το ἄλλο μέρος διερευνᾶται ἡ καταγωγὴ τοῦ τεχνικοῦ πνεύματος¹, τοῦ ὁποῖου ἡ κυριαρχία—εκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση τοῦ ἀνθρώπου με τὴ φύση ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση κυρίως καὶ μετὰ—οφείλεται καὶ σε ἰδεολογικὰ στοιχεῖα (Νοῦτσος, 1979:7) καὶ στοῦ ὁποῖου τὴν ἐπίδραση χρωστᾶται τὴ μεγάλη ἀνάπτυξή τῆς ἡ τεχνικῆς.

Ἀξίζει, νομίζω, νὰ σκιαγραφήσουμε τὴ σκέψη τοῦ Κυριαζόπουλου ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς ἐπιστῆμης, ὅπως αὐτὲς ἐκτίθενται στο σημαντικότερο σχετικὸ ἔργο του, *Ἡ παρουσία τῆς φυσικῆς ἐπιστῆμης* (1963). Κατὰ τὸν Κυριαζόπουλο λοιπὸν, κάθε φορὰ που παρατηρήθηκε στὴν ἱστορία συνάντηση τοῦ ἀνθρώπου με τὴ φύση, τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελέσει ἀφετηρία γόνιμων προβληματισμῶν καὶ κατέληξε σὲ μιὰ νέα ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ φύση²· ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀποτυπώθηκε σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ φιλοσοφήματα στὴν ἀρχαιότητα, ἀπὸ τὸν Θάλη ὡς τοὺς ἀτομικοὺς φιλοσόφους (1963:13), καὶ σὲ μιὰ νέα θεώρηση τῆς φύσης στὴν Ἀναγέννηση καὶ στοὺς Νέους Χρόνους, ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο ὡς τὴν κλασικὴ μηχανικὴ. Πιο συγκεκριμένα, ἡ ἀρχαιότητα ἀνακάλυψε τὴ μορφή, ἀναζήτησε τὸ «ἀίδιον», ἐφύλαξε στὴ θεωρίαν, εἶδε τὸν κόσμον ὡς κόσμημα καὶ ἔθεσε ὡς αὐτοσκοπὸ τὴ γνώση. Οἱ Νέοι Χρόνοι ἀνακάλυψαν τὴ βαρύτητα, καθόρισαν συνάψεις, ἐνστερνίστηκαν τὴ νομοτέλεια καὶ εἶδαν τὸν ἄνθρωπον ὡς μηχανή (1963:14).

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου με τὴ φύση, θεωρεῖ (1963: 14) τὴν «ἰδέαν, τὸν γενικὸν ὄρον πρὸς ἄρσιν τῆς πολλότητος», ὡς «τὸ πρῶτον βῆμα» γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φύση, ἐνῶ φρονεῖ ὅτι ἐπιτελέστηκε «συστηματικὴ ἀπογύμνωσις τῆς φύσεως»³ ἀπὸ τὸ ἀνθρώ-

1. Οἱ παράγοντες, ἄρα, που οδήγησαν στὸ τεχνικὸ πνεῦμα μπορεῖ νὰ θεωρηθῶν ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας, ἐφόσον τὸ τεχνικὸ πνεῦμα συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, ἀφετηρίας γόνιμου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

2. Ὡα μπορούσε βέβαια νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἀντίθετη θεώρηση: οἱ γόνιμοι προβληματισμοὶ που σηματοδοτοῦν μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση συνιστοῦν μιὰ οἰονεὶ νέα συνάντηση τοῦ ἀνθρώπου με αὐτὴ, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε πάντα μέσα στὴ φύση, ἀλλὰ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του δὲν μπορούσαν πάντα νὰ δουν τὴ φύση στὴ πραγματικὴ τῆς διάσταση καὶ γυμνῆ ἀπὸ κάθε μυθικὸ καὶ υπερφυσικὸ περικάλυμμα. Οἱ λόγοι ἐπομένως που οδήγησαν στοὺς νέους προβληματισμοὺς, ἄρα καὶ στὴ νέα «συνάντηση», πρέπει ν' ἀναζητηθῶν ἀλλοῦ, σὲ ἄλλους παράγοντες.

3. 1963:14.

πινο περιεχομένό της με την επιτευχθείσα «έπιστημονική και θεωρητική θεμελίωσιν τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος», θεμελίωσιν με την οποία ἔληξε ἡ δεύτερη συνάντησις του ἀνθρώπου με τὴ φύσιν, συνάντησις που ἔλαβε χώρα κατὰ τὴν Αναγέννησιν καὶ τοὺς Νέους Χρόνους.

Ἡ τρίτη συνάντησις του ἀνθρώπου με τὴ φύσιν πραγματοποιεῖται στὶς μέρες μας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀποδέσμευσιν τῆς δυνάμεως που ἦταν κλεισμένη μέσα στη φυσικὴ πραγματικότητα. Ἡ συνάντησις λοιπὸν αὐτὴ λαμβάνει χώρα κάτω ἀπὸ ἐντελῶς νέες συνθήκες καὶ (με βάση τὴν ἀρχὴ τῆς «συναφείας τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον») ἀναμένεται ἀπὸ τὸν Κυριαζόπουλο ν' ἀλλάξει «ἡ παρούσα τοῦ «ἔσω» καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου» (1963:16).

Παρά τὴ σύγκρουσιν μεταξύ φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας που παρατηρήθηκε κατὰ τὸ (πρόσφατο σχετικῶς) παρελθόν ο Κυριαζόπουλος φρονεῖ ὅτι ἡ ἀντίθεσις μεταξύ φιλοσοφίας καὶ φυσικῆς «συνεχῶς ἀμβλύνεται» (1963: 73 κ.ε.) καὶ διαπιστώνεται ἀλληλεξάρτησις μεταξύ τους, ἀφοῦ μάλιστα μία ἀπὸ τὶς κατ' αὐτὸν προϋποθέσεις¹ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι καὶ ἡ φιλοσοφικὴ τῆς προϋπόθεσής², ἡ ὁποία ἀκριβῶς ὁδη-

1. 1963: 94. Οἱ προϋποθέσεις αὐτές εἶναι οἱ ἐξῆς: 1) «Ἀπροϋπόθετος» ἐπιστήμη = ὑπερπήδησις τῶν μὴ ἐπιστημονικῶν προϋποθέσεων» (σ. 95 κ.ε.). 2) «Ὑπαρξίς ἀντικειμενικοῦ (ὑπερτυποκειμενικοῦ) κόσμου» (96-98). 3) «Μαθηματικὴ συγγένεια διανοίας καὶ φύσεως» (σ. 98 κ.ε.). 4) «Γνώσις τῆς ἐκάστοτε στάθμης τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως» (σ. 99 κ.ε.). 5) «Τιμιότης, ἀμεροληψία, εὐλικρίνεια» (σ. 100-102). 6) «Ἰσχὺς τῆς λογικῆς καὶ ὅταν ἀκόμη ἀπαιτῆται (λογικῶς ἐπιβάλλεται) ἡ ἀναθεώρησις τῶν ἀρχῶν τῆς» (σ. 102 κ.ε.). 7) «Τὰ τεχνικὰ μέσα ἐρεύνης καὶ ἡ διὰ τὴν ἱστορικὴν μοῖραν τῆς φυσικῆς σημασία των». 8) «α) Πρὸς τί φυσικὴ ἐπιστήμη; β) Ἡ σκοπιμότης ὡς ἀποχρῶν λόγος τῆς φυσικῆς καὶ τὰ ὅρια τῆς ὠφελιμιστικῆς αὐτῆς ἀπόψεως. γ) Συνέπειαι τοῦ κατ' ἀνάγκην προκτικοῦ ἔργου τῆς φυσικῆς». 9) «Περιοχὴ τοῦ προβληματισμοῦ καὶ πειραματικῆς τάξεως, καὶ 10) «Μία δεκάτη προϋπόθεσις τῆς φυσικῆς, ἀπότοκος τῆς συγχρόνου σωκρατικῆς στροφῆς τῆς».

2. Ἡ προϋπόθεσις αὐτὴ περιγράφεται (1963: 116) ἀπὸ τὸν Κυριαζόπουλο ὡς ἐξῆς: «Ἄφ' ἧς στιγμῆς ὁμως ἡ φυσικὴ ἀναγκάζεται νὰ στραφῇ εἰς τὸν ἑαυτὸν τῆς, ὅχι μόνον νὰ διαρθρῶσιν τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τῶν προβλημάτων, ἀλλὰ νὰ διαστείλῃ πρόβλημα καὶ κριτικὴν σκέψιν, νὰ ἀποκτήσῃ ἐκ τοῦ προβληματικοῦ ἀντικειμένου μίαν ἀπόστασιν διὰ νὰ κατανοήσῃ τὴν ἰδικὴν τῆς παρουσίαν, μεταβαίνει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φιλοσοφίας ... Περὶ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς ἀνάγκης εἶναι σήμερον οἱ μεγαλύτεροι τῶν ζώντων φυσικῶν βέβαιοι. ... Ὡστε, ἐάν σήμερον ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ γεννᾷ εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔξωθεν τὴν περιεργάζεται, μίαν ἀπορίαν, τὴν ὁποίαν μόνος του δὲν ἔμπορεῖ νὰ λύσῃ ἀναπαριστῶν τὴν εἰκόνα τῆς κλασσικῆς φυσικῆς, ἐάν δηλαδὴ, παρ' ὅλην τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς αἴγλην, ἡ σύγχρονος φυσικὴ παρουσιάζεται ὡς μίγμα ἀμφιβολίας καὶ βεβαιότητος, πειθαναγκάζουσα καὶ συγχρόνως μεταπέθουσα, συστηματικὴ καὶ παραλήλως ἐκ συστήματος ἡμιτελής, ἀπορρίπτουσα τὴν μεταφυσικὴν καὶ συγχρόνως φιλοσοφοῦσα: πρόκειται περὶ τῆς φιλοσοφικῆς προϋποθέσεως, ἡ ὁποία ἀφυπνίσθη ἐντὸς τῆς».

γεί στη σχέση φιλοσοφίας και φυσικής, εφόσον καθεμία συνειδητοποιήσει τα όρια και την ιδιαίτερη αποστολή της· κι αυτό ακριβώς αποτελεί αφετηγία φιλοσοφικού στοχασμού (1963: 120-2).

III

Αλλά μεταξύ των βιβλίων του Κυριαζόπουλου για τη φυσική επιστήμη (1963), την τεχνική και το τεχνικό πνεύμα (1965) παρεμβάλλεται το άρθρο του «Τὸ μέγιστον μάθημα» (1964), όπου, καθώς ο ίδιος γράφει (1968: 46), προβάλλεται η άποψη ότι «ἡ φιλοσοφία καλεῖται νὰ δημιουργήσῃ τὸ ἀντίβαρον τῆς τεχνικῆς ἐκπραγματεύσεως τοῦ ἀνθρώπου». Στο άρθρο λοιπὸν αὐτὸ η ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας προσδιορίζεται με ὄρους πάλι τῆς υπαρξιακῆς φιλοσοφίας, ἀφού (1964:74 κ.ε.) «φιλοσοφικὴ σκέψις γεννᾶται» σε εποχές «πνευματικῶν σεισμῶν» καὶ «ἡ φιλοσοφία βλαστάνει ἐκ τῆς ρωγμῆς¹ τῶν θεμελιῶν ἐνὸς εἰσέτι ὀρθοῦ, ἀλλὰ κλονιζομένου πνευματικοῦ κτίσματος» καὶ, ἀκόμη, ὅταν οἱ ἀπαντήσεις που δίδονται στα ερωτήματα που εγείρονται («δὲν πείθουν»), ἀποψη που πάλι οδηγεῖ στο βιβλίο του *Ἐλευθερία καὶ Αὐθυπέρβασις*². Ἡ ρίζα τῆς φιλοσοφίας τοποθετεῖται στη συνείδηση ὅτι λείπει «ἡ ἐσωτερικὴ θεμελιώσις», τὴν ἴδια ὥρα που «τὸ χάσμα διευρύνεται» καὶ «οἱ σωροὶ πληθαίνουν» (1964: 77), καὶ απορρίπτεται ρητὰ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας συναρτάται πρὸς τὴν ἀγάπη γιὰ σοφία ἢ τὴν περιέργεια· ἡ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας βρίσκεται κατ' αὐτὸν σε κάτι βαθύτερο, στη συνείδηση καὶ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου «μήπως ὁ ἄνθρωπος ἐντὸς τῆς δίνης τῶν ἐπικαιροτήτων ποδοπατήσῃ ὅ,τι τὸν ἀνυψώνει...ὅ,τι τὸν ἐξανθρωπίζει» (1964: 79).

IV

Σημαντικότερη ὅμως ἀναφορά στο θέμα γίνεται στὴν τρίτη ἐνότητα τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Κυριαζόπουλου μετὰ ἀπὸ τὴ φαινομενικὴ ἀνάπαυλα τῶν ἐτῶν 1965-1969, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος (1968: 11), ἐπιδόθηκε στὴν «ἐντατικὴ μελέτη τῶν θεμελιωδῶν χαρακτηριστῶν τοῦ ἱστορικοῦ βίου» ἀποβλέποντας «σαφῶς εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐσωτερικῆς τῶν ὑπερβάσεως».

Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος νὰ γίνεται ἀπὸ μιὰ ἀλλή σκοπιὰ, περισσότερο ἱστορικὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ὅλη φιλοσοφικὴ ἐμπειρία που ὁ Κυριαζόπουλος ἐν τῷ μεταξύ εἶχε ἀποκτή-

1. ΓΙΑ ΤΗ ΣΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ἔΝΝΟΙΑΣ ὅσον ἀφορὰ τὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας βλ. καὶ Κυριαζόπουλος, 1962: 85, ἀλλὰ καὶ πιο πάνω, σ. 113.

2. 1962: 85. Ἡ ἀναφορά του στο *θαυμάζειν καὶ πρόχειρα τῶν ἀπόρων* (ἀντὶ *πρόχειρα τῶν ἀτόπων*) (1964: 75) δείχνει ὅτι γνωρίζει τὴν προβληματικὴ που ἀναπτύσσει ὁ Ἀριστοτέλης (*Μ.τ.φ.* 982 b 13-17).

σει κατά τη μελέτη πολλών φιλοσοφικών προβλημάτων σε τρόπον, ώστε η προσέγγιση του προβλήματος να είναι βαθύτερη και συστηματικότερη. Η προσέγγιση αυτή πραγματοποιήθηκε καταρχήν στο έργο του *Τό γεγρονός τής φιλοσοφίας* (1969)¹, αλλά και σε μια σειρά άλλων έργων, βιβλίων και άρθρων, όπου ο φιλόσοφος κατεξοχήν ασχολείται με τους παράγοντες που οδήγησαν στην εμφάνιση της φιλοσοφίας στην αρχαία Ελλάδα, με την πεποίθηση ότι τα συμπεράσματα που συνάγονται θα είναι χρήσιμα για το παρόν. Εύλογο επομένως είναι να επιμείνουμε ιδιαιτέρως στην παρουσίαση των ιδεών του Κυριαζόπουλου που εκτίθενται στο βιβλίο αυτό.

Στην Εισαγωγή και στα τέσσερα Κεφάλαια² του βιβλίου («Ο νουτικός κόσμος», «Η έμπορική γραφή», «Η δημοτική πράξις», και «Ο προσωπικός βίος»), ο Κυριαζόπουλος προσπαθεί με τη διερεύνηση επιμέρους πτυχών του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού βίου να συναγάγει συμπεράσματα ως προς την απομάκρυνση από τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης, απομάκρυνση που τελικά κατέληξε σε μια πρωτόγνωρη σκέψη και θεώρηση της φύσης και των γεγονότων, σ' αυτό που αργότερα ονομάστηκε φιλοσοφία³.

Έτσι από τον αγώνα με τη θάλασσα των αποίκων (καταρχάς της Μικράς Ασίας) αποκαλύφθηκε η φύση και η εμπειρική πραγματικότητα γυμνή από κάθε υπερφυσική δύναμη· κατ' αυτόν τον τρόπο από το υγρό

1. Ενδιαφέρουσα ανάλυση και παρουσίαση του βιβλίου αυτού του Κυριαζόπουλου επιχείρησε ο Δίνος Καρζής με το βιβλίο του *Δύο Κοσμογονικοί Άθλοι*, Αθήνα 1970, χωρίς όμως να περιορίζεται σε ό,τι εδώ φιλοδοξία — τουλάχιστον — του συγγραφέα είναι, να αναδειχθεί δηλαδή η σημασία κατά τον Κυριαζόπουλο φαινομένων του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού βίου για τη δημιουργία ορθολογικής σκέψης και, έμμεσα, για την εμφάνιση φιλοσοφικού στοχασμού. Αυτός ο λόγος, πρώτον, και το γεγονός, δεύτερον, ότι το βιβλίο του Καρζή μάλλον δεν κινείται σε αυστηρά πλαίσια μιας επιστημονικής εργασίας, αποτελεί δε περισσότερο περιληψή τρόπον τινά για ευρύ αναγνωστικό κοινό βιβλίου του Κυριαζόπουλου, περιληψή όμως εμπλουτισμένη και με προσωπικές απόψεις του Καρζή, έκαναν, ώστε να μην υπάρχουν στην εργασία μου αυτή συχνές — μάλιστα — παραπομπές στο εν λόγω βιβλίο και πιθανώς και αντιπαραθέσεις.

2. Κάθε κεφάλαιο αποτελείται από δέκα παραγράφους και ίσο περίπου αριθμό σελίδων (32, 26, 39, 33).

3. Πρώτος κατά την παράδοση (Αέτιος, I 3, 8 (D. 280)=DK 58 B 15) χρησιμοποίησε τον όρο ο Πυθαγόρας. Ο όρος, ωστόσο, απαντά για πρώτη φορά σε συγγραφείς του 4ου αι. π.Χ., στον Ισοκράτη (21 e, 24 e, 42 e, 99 a, 148 e, 209 b, 276 d και άλλου) και στον Πλάτωνα (βλ. λ.χ. *Ευθύδ.* 288 d, *Γοργ.* 284 c, *Πολ.* 473 d, *Φαῖδρ.* 239 b και άλλου). Δεδομένου ότι ο Πυθαγόρας (± 575-497/6) έζησε τον 6ο αιώνα, αφού ο θάνατός του τοποθετείται στο 497/6 π.Χ., θεωρώ πολύ απίθανο να χρησιμοποιούνταν από τότε ο όρος αλλά να μη μαρτυρείται από συγγραφείς ολόκληρου του 5ου αι. π.Χ. Για τις έννοιες που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες για τη φιλοσοφία βλ. W. Jordan, (1992 [1990¹]).

στοιχείο οδηγήθηκε η σκέψη (1969: 43 κ.ε.) στην έννοια της ουσίας, ενώ από τη στιγμή που η σκέψη έθεσε ως σκοπό την ανεύρεση του σταθερού αιτίου των φυσικών μεταβολών άρχισε για «την ιστορία του πνεύματος ή σταδιοδρομία τής όντολογίας» (1969:44).

Η καθιέρωση του φοινικικού αλφάβητου βοήθησε τη διάδοση της γνώσης και περιόρισε τα μέγιστα τα προνόμια μερικών οικογενειών ή ιερατείων, όπως της Ελευσίνας, όσον αφορά την ανάγνωση και δικτήρηση κειμένων με άρρητες πληροφορίες.

Από τότε που ο γραπτός λόγος απέβγαλε το μέτρο συντελέστηκε ένα παραπέρα βήμα στην προσπάθεια της αντικειμενικότερης παρουσίασης των πραγμάτων, ένα βήμα πιο πέρα στην πορεία σύλληψης της ουσίας των όντων (1969:49). Παράλληλα η έκθεση και παρουσίαση από τους ιστοριογράφους-λογογράφους απόψεων και άλλων λαών, απόψεων διαφορετικών σε πολλά από τις αντίστοιχες ελληνικές, ανάγκασε τους ανθρώπους να σκεφτούν ότι τα πράγματα δεν είναι όπως φαίνονται, αλλά πέρα από τα φαινόμενα και κάτω από τις φαινομενικές διαφορές υπάρχει «μία βασικώς κοινή φύσις», την οποία έπρεπε ν'αποκαλύψουν, προσδίδοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη σκέψη όχι απλώς ορθολογική κατεύθυνση αλλά και μεταφυσικό χαρακτήρα. Η παράσταση, άλλωστε, «των όντων διά τοῦ λόγου απέδειξε τὸν λογικὸν τοὺς χαρακτῆρα» και τη «λογικὴν ἀναλογίαν» μεταξύ πραγματικού και ὑποκειμενικού (1969:53).

Η δημοσίευση των νόμων συνέβαλε στη δημιουργία αντίληψης για φυσική νομοτέλεια, αφού ο γραπτός νόμος όριζε την εξέλιξη των πραγμάτων «ὡς φυσικὸς κανὼν τοῦ γίνεσθαι» και αυτή η νομοτέλεια που διαπιστώνεται στην πόλη αναζητήθηκε και στη φύση (1969:59 κ.ε.). Αλλά η αλλαγή των νόμων και η αντικατάστασή τους από άλλους γραμμένους από γνωστά ιστορικά πρόσωπα, χωρίς καμιά περιβολή τους από μύθο, αφάιρεσαν από τους νόμους κάθε θεϊκό περιεχόμενο που συνήθως τους προσέδιδαν: η αναφορά λοιπόν στους νόμους μπορούσε να γίνει με τρόπο ορθολογικό και να διαμορφωθεί η άποψη ότι η γνώση και το δίκαιο μπορούν να είναι γνώση και δίκαιο «κατὰ νόμον» ή «κατὰ φύσιν», νόμος δίκαιος και φύσει δίκαιος, διάκριση που αποτέλεσε μεγίστη κατάκτηση της φιλοσοφικής αλλά και της νομικής σκέψης (1969:62-65).

Με μία σειρά πράξεων, ρυθμίσεων και μεταρρυθμίσεων επιτεύχθηκε ό,τι ο Κυριαζόπουλος αποκαλεί «δημοτικήν πράξιν», ήτοι πορεία προς τον εκδημοκρατισμό. Η κοπή και η χρησιμοποίηση νομισμάτων είχε ως άμεση συνέπεια την κατάργηση των προνομίων που παρείχε η καταγωγή και η κατοχή γης (1969: 72 κ.ε.), ενώ το πολίτευμα το γνωστό ως «ή από τιμημάτων πολιτεία» στηρίχθηκε στο νέο στοιχείο που συνένωνε τους πο-

λίτες, το χρήμα¹, με άλλα λόγια στην «άτομικην ἀξίαν» αντί «τῆς συλλογικῆς τιμῆς» (1969:78). Ἄμεσο επακόλουθο αὐτοῦ υπῆρξε «ἡ ἐπέκτασις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας» και «ἡ διεύρυνσις τοῦ κράτους», ἀλλά και μιὰ νέα ἀντίληψη περὶ θητικῆς (1969: 78), ἐπέκεινα τῶν παλαιῶν δεσμῶν τῆς καταγωγῆς και τῆς περιουσίας, ἀντίληψη που συνετέλεσε, ὥστε ἀργότερα ο Ἀριστοτέλης (Πολ. 1295 b 1-5· πβ. Κυριαζόπουλος, 1969:79) νὰ θεωρεῖ τοὺς μέσους μεταξὺ τῶν εὐπόρων σφόδρα και ἀπόρων σφόδρα ὡς τοὺς καλύτερους, ἐφόσον, ὅπως δικτείνεται ο Κυριαζόπουλος, ἡ πολιτικὴ ἐμπειρία ἀπέδειξε ὅτι «τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῶν ἀντιθέτων ἀπέκτησεν ἠθικὴν σημασίαν» (1969:80), και «ὁ περιορισμὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ψυχικοῦ πάθους...ἐδημιούργησεν» με «τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τὴν ἔνοιαν τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης» (1969:80). Ἡ τήρησις, ἄλλωστε, τοῦ μέτρου κατηύθυνε τὴ σκέψιν στον ἄνθρωπο ὡς «ιδεάν» (1969:81) και στην «λογικὴν ὑπέρβασιν τῶν ἐπιμέρους χάριν τοῦ καθολικοῦ» (1969:82).

Συνέπεια τοῦ (πρώτου και δεύτερου) ἀποικισμοῦ, στον ὁποῖο ἀποδύθησαν τὰ ἐλληνικὰ φύλα ἀπὸ τον 12ο ὡς τον 6ο αἰ. π.Χ., και κυρίως τοῦ δεύτερου (περ. 750-περ. 550 π.Χ.), θεωρεῖται ἀπὸ τον Κυριαζόπουλο (1969: 90) ἡ «γενικὴ ἀντίθεσις» προς τοὺς κατόχους τῆς γῆς και τοὺς υπερφυσικοὺς προστάτες τοὺς, τῶν ὁποῖων ἀμφισβητήθηκε κάθε ἀρμοδιότητα στον πολιτικὸ βίον, ἐνὼ παράλληλα ἡ ιδέα για τον Δία ὡς πανελλῆνιο θεὸ και προστάτη τῶν ἀδικουμένων εἶχε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας «τῆς ιδέας τοῦ καθολικοῦ δικαίου ἐναντίον τῶν καθιερωμένων προνομίων»· αὐτὸ συνάγεται και ἀπὸ τον μῦθο του Πρωταγόρα (στον ομώνυμο πλατωνικὸ διάλογο), σύμφωνα με τον ὁποῖο ο Δίας ἐστειλε τον Ἐρμῆ νὰ φέρει στους ἀνθρώπους τὴν αἰδῶ και τὴν δίκην, ταυτόχρονα δε νὰ καταστήσει σαφῆ τὴν ἐπιθυμία του, ἡ αἰδῶς και ἡ δίκη, ἦτοι ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ, νὰ εἶναι κτῆμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων και ὄχι μιὰς μόνο κοινωνικῆς ομάδας ἢ «κοινωνικῆς τάξης».

Ο Κυριαζόπουλος (1969:90 κ.ε) θεωρεῖ ὅτι «ἡ πολιτικὴ γενίκευσις τοῦ δικαίου» —γενίκευσις ὅμως που δεν παρατηρήθηκε σε καμιὰ ἐλληνικὴ πόλη πριν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης στις ἀρχές του 6ου αἰ. π.Χ.— εἶχε πολλὰς συνέπειες στον τρόπο σκέψης, γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, σχηματίστηκε ἡ ἀντίληψη ἐνὸς υπερθενικοῦ θεοῦ με οἰκουμενικὸ χαρακτήρα και «ἡ ἔννοια τῆς ὑπερφυσικῆς αὐθεντίας συνέπεσε» τελικὰ με «τὴν ιδεάν τῆς δικαιοσύνης», με ἀποτέλεσμα «ὁ φυσικὸς κόσμος» νὰ χάσει κάθε θεϊκὴ ἀναφορά, ἀφοῦ ἔπαυσε πια νὰ εἶναι ἀντικείμενο λατρείας, για νὰ μπορεῖ, συνακόλουθα, νὰ καταστῆ ἀντικείμενο «καθαρᾶς γνώσεως».

1. 1969: 76 κ.ε. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ οφείλεται σε μιὰ σειρά ἀναστατώσεων που προκάλεσε ἡ ἐκδίωξις ἀπὸ τις προγονικὰς ἐστίας και ἡ ἐγκατάστασις σε ξένα μέρη (1969: 77).

Η αντίληψη για «ύψιστον παράγοντα ὡς ἠθικὸν σύνδεσμον τῶν ἀνθρώπων ἀνεξαρτήτως φυλετικῶν διαφορῶν» και ο αγώνας κατά της πολυθείας στις ιωνικές πόλεις ενίσχυσαν την προβολή της απαίτησης για «μίαν ἀρχὴν εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον», ενώ «ἡ ἐπιβολὴ ρυθμιστικῶν μέτρων γενικῆς ἰσχύος» για την πολιτική συμπεριφορά ἀνήγαγε στην ιδέα της *δίκης* ως δύναμης που κυβερνά τον κόσμο και στην ιδέα της τάξης και της εσωτερικῆς ἐνότητας στη φύση (1969:91). Εξάλλου, «ὁ λόγος ὡς συνδετικὸς κρίκος τῶν πολιτῶν» σε περιπτώσεις ἐπιβολῆς της ἰσότητος μεταξύ αὐτῶν για γενικά θέματα κατέστη «καθολικὸν γνώρισμα τῶν ἀνθρώπων» σύμφωνα με την ηρακλείτεια ρήση (B 113) *ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν*.

Τελικῶς, ἡ ἐννοια «τοῦ ἐννόμου κράτους» αντικατοπτρίστηκε στον κοσμικὸ χώρο —χαρακτηριστικὴ δε εἶναι ἡ αντίληψη του Αναξιμάνδρου για την κοσμικὴ δικαιοσύνη¹—, ἀλλὰ και ἡ ἐννοια της ἀδικίας ἀπὸ το κοινωνικὸ και πολιτικὸ πεδίο πέρασε στο κοσμικὸ ὡς «προϋπόθεσις τῶν συμβάντων τῆς πραγματικότητος» και ἡ ἀνθρώπινη σκέψη ὡς φιλοσοφία προσπάθησε να ἀνιχνεύσει στην παγκόσμια τάξη πραγμάτων τα αἴτια, να συνδέσει μεταξύ τους τα φυσικὰ φαινόμενα, να τα «αἰτιολογήσῃ», και κατ' ἀναλογίαν προς ὅ,τι συνέβρινε στον πολιτικὸ στίβο ομίλησε για τα κοσμικὰ πράγματα με ὄρους κοινωνικῶν και πολιτικῶν, ἀλλὰ και δικανικῶν δικαίων (1969: 99 κ.ε.).

Μετά τη συναγωγή συμπερασμάτων για τις βαθμίδες εξέλιξης στην πορεία προς τη φιλοσοφία λόγω των ἀλλαγῶν που ἐπῆλθαν στην κοινωνικὴ οργάνωση της πόλης-κράτους, ο Κυριαζόπουλος επικεντρώνει την ἐρευνά του στον προσωπικὸν βίον, τίτλο ἄλλωστε του τετάρτου και τελευταίου κεφαλαίου. Θεωρεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα της ἀρχαίας Ἑλλάδας την στροφή του πνεύματος ἀπὸ την κοινότητα στο άτομο, ἀπὸ την «συλλογικὴν ἐμπειρίαν» στην «προσωπικὴν ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων» (1969: 102). Ἡ ζώη των δημοκρατικῶν, κατὰ τον Κυριαζόπουλο, ἐλληνικῶν πόλεων ἐξασφάλισε τις συνθήκες για κριτικὴ στάση ἀπέναντι στα πράγματα και στις ιδέες, ἐνῶ ἡ κατάρκτηση ἀπὸ τους Λυδοὺς, στο βχθμό που δεν ἀνέκοψε την πρόοδο των ἐλληνικῶν πόλεων, δεν ἀξιολογεῖται ἀρνητικὰ, ἐφόσον μάλιστα, κατὰ τη γνώμη του, υπῆρξε ὡς ἓνα βαθμὸ αἰτία για την ἀνεκτικὸτητα που ἐπιδείχθηκε ἀπέναντι σε ἀντιλήψεις που διατυπώθηκαν ἀπὸ τους πρώτους φιλοσόφους και που εὐλογοῦν να θεωρηθῶν ὅτι εἰσάγουν «κινὰ δχιμόνια»². Ὁ λόγος ὡστόσο της ἀνεκτικότητος θα πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ μάλλον στον τρόπο παρουσίασης των ἀπόψεων ἀπὸ τους

1. Βλ. Θ. Βέικος (1969).

2. 1969: 103. Για την ἀθεΐα στην ἀρχαία Ἑλλάδα βλ. Mauthner (1992 [1920-1923]).

πρώτους φιλοσόφους και όχι στην ανεκτική στάση των Λυδών, αφού άλλωστε, όπως και από τον ίδιο τον Κυριαζόπουλο ομολογείται, η παρουσία τους δεν ήταν αισθητή.

Αυτοί ωστόσο οι νεωτερισμοί στον τρόπο σκέψης ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς διεργασίας που η αφετηρία της ανάγεται στην εποχή του πρώτου αποικισμού (12ος αι. π.Χ. και μετά), ο οποίος αυτός καθ'αυτόν σήμαινε ρήξη στον «πνευματικόν...σύνδεσμον» των αποίκων «πρὸς τὸ παρελθόν» και άνοιξε το δρόμο για «τὴν λογικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν καταστάσεων ἤ», όπως γράφει, «τὴν ναυτικὴν ἄποψιν τοῦ κόσμου», που τελικά (αφού πρώτα βιώθηκε συνειδητά ἢ ασυνειδήτητα ἡ αποβολή του θεοῦ από τον κόσμο, και, ακόμη, ἡ «μαθηματικὴ, ἰατρικὴ καὶ ἀστρονομικὴ ἐμπειρία τῆς Ἀσίας») έγινε αποδεκτὴ «χωρὶς ἕμως τὸν μαγικὸν τῆς χαρακτῆρα») κατέληξε στον «ὑποκειμενικὸν δρόμον τῆς ἀντιμυθικῆς κοσμοθεωρίας» (1969: 105-7). Αυτό σημαίνει ὅτι προβλήθηκε τὸ αἴτημα τῆς δυνατότητας «να ἐλέγξουν αὐτοπροσώπως» ἀρνούμενοι να υποταχθού—όσον αφορά θέματα γνώσης— σε οποιαδήποτε αυθεντία (1969: 108), αἴτημα που κατέστησε αναγκαία τὴ δημοσιοποίηση των απόψεων και κοσμοθεωριῶν, ὡστε να εἶναι εφικτὴ «ἡ ἀτομικὴ ἐμπειρία καὶ κρίσις». Ἀλλὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ υποκειμενικὸς χαρακτῆρας τῆς θεώρησης του κόσμου συνυπῆρξε και προέβλεπε «ὡς ἱστορικὴν ἀπαίτησιν» τὸ αἴτημα τῆς αντικειμενικότητας, ὡστε να υπάρξει «μία νέα πνευματικὴ ἀσφάλεια, μία μεταφυσικὴ βεβαιότης τῆς ἀτομικῆς των ὑπάρξεως» (1969: 108).

Κάτω από τὴν επικεφαλίδα «πολιτικὴ πικρία καὶ ὄντολογικὴ διευθέτησις» ὁ Κυριαζόπουλος αναπτύσσει ἕνα πολὺ σοβαρὸ θέμα, πὼς δηλαδὴ τέθηκε τὸ ερώτημα για τὴν ἀρχήν, ερώτημα που κατὰ τον Ἀριστοτέλη (II. φιλοσοφίας, ἀπ. 8) συνιστὰ τον τέταρτο βαθμὸ σοφίας, ἢ, στα πλαίσια μιᾶς ἄλλης προβληματικῆς, τὸ τρίτο στάδιο (καλύτερα δε τὸ δεύτερο μέρος του δευτέρου σταδίου) στην πορεία προς τὴ φιλοσοφία¹. Ἐνδιαφέρει λοιπόν, νομίζω, να παρακολουθήσουμε τὴ συλλογιστικὴ του Κυριαζόπουλου. Ὅπως διατείνεται (1969:108 κ.ε.), μετὰ τὴ συντριβὴ «τῶν μυθικῶν στηριγμάτων τῆς ζωῆς» παρατηρήθηκε στην Ἰωνία μιᾶ γενικὴ τάση για «ἔρευναν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν νέων πραγμάτων». «Γνώσεις μηχανικῆς, ἀστρονομίας, γεωγραφίας» ἔρχονται ν' αντικαταστήσουν τις αρχαίες δοξασίες, ἐνῶ οἱ ἔμποροι και οἱ λόγιοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τους ἐμπειρία, καθιστοῦσαν γνωστὲς τις γνώσεις των ἄλλων λαῶν. Ὅλα αὐτὰ ὡδήγησαν στο ερώτημα «ἀπὸ ποῦ προέρχεται καὶ ποῦ ἀποβλέπει τελικῶς ἡ ὅλη κίνησις καὶ ποικιλία» τῆς πραγματικότητας.

1. Μ.τ.φ. 982 b 12-17, 983 a 12-17. Βλ. σχετικὰ Τέζας, 1990: 37-57, και ιδιαίτερα 37-39.

Το ερώτημα αυτό ο Κυριαζόπουλος (1969:109) αφήνει να νοηθεί ότι ταυτίζεται με το ερώτημα για την αιτία, ερώτημα που καθήυθνε τη σκέψη στην ιδέα της «ἀρχῆς τῶν ὄντων». Ἐτσι αποκαλύφθηκε ο λόγος «τῆς φαινομενικῆς μεταβολῆς καὶ διαφορᾶς τῶν ὄντων», ἀποκάλυψη που ἀνοίξε το δρόμο για την ἀναζήτηση του «τέλους» ὄλων των φυσικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ «τῆς βρασιχῆς οὐσίας», ἡ ὁποία υφίστατο διαρκῶς ἐξωτερικῆς μεταβολῆς, για να συμπληρωθεῖ ἔτσι ἡ τριπλῆ σημασία τῆς «ἀρχῆς» των ὄντων, μίας «ἀρχῆς» με «ὕλικὸν χαρακτῆρα». Ἡ σύσταση, λοιπόν, των πραγμάτων ἀποτελέσει, κατὰ τον Κυριαζόπουλο, «τὸ κύριον πρόβλημα τῆς σκέψεως», σε μίᾳ προσπάθειᾳ του ἰωνικοῦ πνεύματος να υπερνικήσει τὴν ἀνθρωπολογικὴ παράστασι του κόσμου.

Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ πικρία λόγω τῆς επικράτησις ολοκληρωτικῶν καθεστῶτων ἀπομάκρυνε τους ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ φροντίδα για τα πολιτικὰ πράγματα, καὶ για τον Παρμενίδη ἡ στροφὴ προς μίᾳ ἀφηρημένη σκέψη, τὴν ὄντολογία, υπῆρξε «λογικὴ ἀνάγκη». Ἐτσι στο πρόσωπο του Ἐλεάτη φιλοσόφου ἀλλὰ καὶ του Πλάτωνα — ἐν μέρει βέβαια — ἀναγνωρίζονται αὐτὰ που ο Κυριαζόπουλος συνδέει ἀπλῶς παραθετικὰ καὶ ὄχι ως αἴτιο προς αἰτιατό (παρ' ὄλο που ἔτσι, αἰτιακά δηλαδή, τα ἐνοεῖ): «ἡ πολιτικὴ πικρία καὶ ἡ ὄντολογικὴ διανόησις», γεγονός ὅμως που εἶχε ως ἐπακόλουθο ὄχι ἀπλῶς τὴν ἀξιολογικὴ υποβάθμισι τῆς φυσικῆς πραγματικότητις ἀλλὰ σχεδόν τὴν ἐκμηδένισή τῆς (1969:111).

Ὁ Κυριαζόπουλος (1969:110) ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Σοφιστές («ἐπανέφεραν τὴν πολιτικὴν ἐπὶ τάπητος»), ἀλλὰ ἡ ἀντίδρασι που προκλήθηκε ἐναντίον «τῆς σχετικοποιήσεως τῶν θεσμῶν καὶ τῶν πνευματικῶν αἰτημάτων» ἔκανε τον Πλάτωνα να στραφεῖ προς το γενικὸ καὶ το ἀπομακρυσμένο. Σχετικὴ εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι ὅσοι ἐπιδείκνυαν πραγματικὸ ἐνδιαφέρον για τα σπουδαῖα ζητήματα δεν μπορούσαν να σπαταλοῦν το χρόνο τους ἀσχολούμενοι με τα ἀνθρώπινα ἔργα. Ἐτσι δημιουργήθηκε το πνεῦμα που ἐκφράζεται στον *Θεαίτητον* (173 c-174 a) του Πλάτωνα καὶ που ἀπήχησῆ του μπορούμε να ἀνιχνεύσουμε στην παράδοσι για το πάθημα του πρώτου φιλοσόφου, του Θαλή του Μιλήσιου, με τὴν πτώσι του σε πηγάδι τὴν ὥρα που ἦταν ἀφοσιωμένος στη μελέτη των οὐρανίων, ἀλλὰ καὶ στην παράδοσι για ἀναχώρησι ἀπὸ τὴν πόλη του Ηρακλείτου. Οἱ δύο αὐτές παραδόσεις ἀποτυπώνουν τὴν ἀντίληψη για το ρόλο καὶ τὴν ἀποστολή τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν ἐνοοῦσαν κύκλοι μεταγενέστερης ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ των φιλοσόφων¹, στους ὁποίους ἀκριβῶς κύκλους ἀνάγουν τὴν προέλευσῆ τους οἱ προαναφερθεῖσες παραδόσεις.

1. Jaeger, 1948 (1928): 426-61 καὶ Hannah Arendt, 1986 (1958): ἰδιαιτέρα 39-59.

Στο βιβλίο αυτό του Κυριαζόπουλου, *Τò γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, η ελληνική φιλοσοφία παρουσιάζεται ως αυτοφυές φυτό, πράγμα αληθές σε μεγάλο βαθμό ως προς τον ιδιαιτέρω χαρακτήρα της ελληνικής σκέψης: τη γενίκευση, την αφαίρεση και τη συστηματική έκθεση των απόψεων με σειρά λογικών επιχειρημάτων· η εικόνα, ωστόσο, που δημιουργείται οφείλει, νομίζω, να συμπληρωθεί με την κάπως εντονότερη επισήμανση της οφειλής της ελληνικής φιλοσοφίας στους ανατολικούς λαούς, όχι βέβαια με τον τρόπο που η οφειλή αυτή παρουσιάστηκε στην ιστορία της φιλοσοφίας και παλαιότερα κατ' επανάληψη — κυρίως από τα μέσα του περασμένου αιώνα — και σχετικά πρόσφατα στις ΗΠΑ, με την ομάδα των Αφροκεντριστών και ιδιαίτερα με το βιβλίο του Martin Bernal, *Black Athena* (1987).

Αφήνεται ακόμη, νομίζω, να δημιουργηθεί μάλλον η εντύπωση ότι νομοτελειακά και κατά τρόπο σχεδόν μηχανιστικό τα πράγματα οδηγούσαν στη φιλοσοφία και δεν καθίσταται —όσο ίσως θα έπρεπε— σαφές ότι όλα όσα προηγήθηκαν από την εμφάνιση της φιλοσοφίας μπορούσαν να καταλήξουν σε φιλοσοφικό στοχασμό, αλλά υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να μη συμβεί αυτό, αφού —παραφράζοντας τη γνωστή πλατωνική ρήση (Πολ. 473 c 11-d 3)— προϋπόθεση *sine qua non* ήταν να συμπέση η ύπαρξη γενικών ευνοϊκών παραγόντων και η εμφάνιση προσώπων ικανών να εκφέρουν φιλοσοφικό λόγο.

Ανεξάρτητα όμως από τις όποιες μερικές ή γενικές παρατηρήσεις και πιθανώς αντιρρήσεις που θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει ως προς τη μέθοδο προσέγγισης και τα επί μέρους συμπεράσματα που συνάγονται, είναι, πιστεύω, αναμφίβολο ότι με το βιβλίο του αυτό ο Κυριαζόπουλος, παρά την οφειλή του στην κοινωνιολογική σχολή του E. Durkheim και πιθανώς στην (αποκληθείσα από τον A. D. Momigliano) «Παρισινή Σχολή» προσέγγισης του προβλήματος της γένεσης του αρχαίου ελληνικού πνεύματος¹, συνεισέφερε και στη διεθνή και —κυρίως— στην ελληνική βιβλιογραφία, πρωτίστως με την αξιολόγηση και επανεκτίμηση διαφόρων φαινομένων του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού βίου από την άποψη της συμβολής τους στη γένεση ορθολογικής σκέψης. Θα ήταν ωστόσο παράλειψη να μην επισημανθεί η μεγάλη συμβολή που του παρέσχε στη διατύπωση —και όχι μόνο— των απόψεών του η γερμανική φιλοσοφία, από την οποία ήταν βαθιά επηρεασμένος².

1. Από τα ανέκδοτα έργα του η προβληματική της προέλευσης φιλοσοφικού στοχασμού θα κυριαρχεί πιθανώς, όπως προανέφερα, στο γραμμένο το 1977 έργο του 'Από την πράξη στη θεωρία, όπως μπορούμε, νομίζω, να εικάσουμε από τον τίτλο.

2. Στην επίδραση όμως αυτή, έμμεσα, θα μπορούσε ίσως κανείς ν' αποδώσει και μερικά αρνητικά στοιχεία του βιβλίου, οφειλόμενα βέβαια πρωτίστως στον ίδιο τον συγγραφέα.

V

Ο ίδιος ο Κυριαζόπουλος είχε επίγνωση της συμβολής του, γι' αυτό και αποπειράθηκε να εφαρμόσει και ταυτόχρονα να ελέγξει την εγκυρότητα της ερμηνευτικής του προσέγγισης σε μια σειρά έργων του, όπως *Ἡ πολιτική θρησκεία τῆς Ἑλλάδος* (1970), *Πολιτικά αἷτια τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους* (1970), στο συλλογικό έργο *Ἡράκλειτος* (1973), και σε μια πλειάδα άρθρων δημοσιευμένων από το 1971 ώς το 1975 και περιλαμβανομένων στον τόμο *Λόγος καὶ ἦθος* (1976), (αλλά πιθανώς —με κάποια οπωσδήποτε ιδιαιτερότητα— και στο βιβλίο του *Σοσιαλιστικός ρεαλισμός στὴ ζωγραφικὴ* [1977]). Στο πρώτο απ' αυτά: *Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος* (1970), ένα χρόνο μετά *Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, αναζήτησε επίμονα πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες σε θέματα θρησκείας και μυθολογίας τόσο πριν από την επικράτηση της δημοκρατίας όσο και μετά από αυτήν, αν και η βαθμιαία εισαγωγή δημοκρατικών στοιχείων σε διάφορα πολιτεύματα δεν έλαβε χώρα ταυτόχρονα.

Σ' έναν άλλον τομέα, τον τομέα της ηθικής σκέψης ενός μεγάλου μάλιστα φιλοσόφου, του Αριστοτέλη, δοκιμάζει ο Κυριαζόπουλος, ένα χρόνο αργότερα, το ερμηνευτικό του σχήμα: από την κοινωνία και την πολιτική στη φιλοσοφία και πιο συγκεκριμένα στην ηθική φιλοσοφία, με το βιβλίο του *Πολιτικά αἷτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους* (1971). Έτσι λ.χ. υποστηρίζεται ότι «τὸ ἦθος τῆς πόλεως» σχετίζεται με το «περιεχόμενον τῆς πολιτικῆς» (1971: 15), η «ἠθικὴ δεοντολογία» είναι συνάρτηση «κοινωνικῶν παραγόντων» (1971:16), «ἡ ἐξέτασις...τῶν ἀστικῶν γεγονότων ...ἀποτελεῖ τὴν μεθοδικὴν προϋπόθεσιν τῆς ἠθικῆς» (1971:18), ότι, τέλος, για να περιοριστώ μόνο σ' αυτές τις επισημάνσεις, για «τὴν κατανόησιν τῆς Ἠθικῆς» του Αριστοτέλη βασικὴ σημασία έχει «ἡ ἀναζήτησις τῶν πολιτικῶν τῆς προϋποθέσεων» (1971:42). Η τελευταία αρχή θα ήταν αρκετὴ μόνη της να δώσει το στίγμα της μεθόδου που ακολούθησε ο Κυριαζόπουλος στο προαναφερθέν βιβλίο του, μιας μεθόδου που έφερε στο φως ενδιαφέροντα συμπεράσματα, που σε κάθε περίπτωση συνιστοῦν συμβολὴ στην ελληνικὴ βιβλιογραφία γύρω από σχετικά θέματα, αλλά που δεν είναι, νομίζω, πάντα τα μόνα δυνατὰ συμπεράσματα που μπορούν να συναχθούν, πράγμα άλλωστε σύνηθες στην ερμηνεία της σκέψης φιλοσόφων. Η αντίκρουση όμως των συμπερασμάτων που συνήγαγε ο Κυριαζόπουλος απαιτεῖ —αν βέβαια τελικὰ είναι δυνατὴ— οπωσδήποτε μια ἄλλη επιχειρηματολογία και απ' αυτό, εκτός των άλλων, καταδεικνύεται η σπουδαιότητα της ερμηνευτικῆς του προσέγγισης.

Δεν θα ήθελα να κρίνω το συλλογικό έργο 'Ηράκλειτος¹ και την όλη προσπάθεια ερμηνείας της σκέψης ενός μεγάλου, αλλά ταυτόχρονα δυσνόητου, σκοτεινοῦ², όπως τον αποκάλεσαν, φιλοσόφου. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω ότι δεν είναι άσχετο με την ποιότητα της δουλειάς το γεγονός ότι αρκετοί από εκείνους τους μαθητές του Πανεπιστημιακού δασκάλου που μόχθησαν τότε ακολούθησαν —λίαν μάλιστα επιτυχώς— ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.

VI

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε, νομίζω, να επισημάνουμε τα εξής:

1. Το ερώτημα για τη γένεση της φιλοσοφίας απασχόλησε επανειλημμένα τον Κυριαζόπουλο.

2. Η αρχή της φιλοσοφίας τοποθετήθηκε καταρχήν σε προσωπικά βιώματα και στην εμπειρία (1960), και προσδιορίστηκε με όρους της υπαρξιακής φιλοσοφίας (1962 και 1964), όταν ο ίδιος γνώρισε —με προσωπικές μάλιστα σχέσεις— μερικούς από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του υπαρξισμού (K. Jaspers, M. Heidegger, πιθανώς Jean Paul Sartre [Κυριαζόπουλος, 1968:6-9]).

3. Με τη μελέτη της φυσικής επιστήμης, κατά παρότρυνση του K. Jaspers, διέκρινε και προέβαλε σχέσεις της φιλοσοφίας με τη φυσική και αργότερα είδε την αφετηρία φιλοσοφικής σκέψης στο τεχνικό πνεύμα και στην τεχνική.

4. Μια ωριμότερη και αξιολογότερη θεώρηση του προβλήματος επιχειρείται στα έργα της τρίτης ενότητας με τη βοήθεια μιας ουσιαστικής και αξιοθαύμαστης αρχαιογνωσίας στηριγμένης πρωτίστως σε γνώση και πολλές φορές προσωπική ερμηνεία των πηγών (φιλολογικών και επιγραφικών).

5. Κοινός παρονομαστής όλων των σχετικών θεωρήσεών του είναι η αναγωγή στην εμπειρία με διαφορετική κάθε φορά σημασία. Στην πρώτη ενότητα των έργων του η εμπειρία είναι προσωπική, υπαρξιακή, σχετίζεται με εξόχως τραυματικές εμπειρίες λόγω βαριάς ασθενείας· στη δεύ-

1. Ο περιορισμένος χρόνος δεν επιτρέπει, δυστυχώς, παρά μόνο απλή μνεία μιας πλειάδας άρθρων, όπως "Αριστοτέλης ο φιλάλληλος" (1971), "Καθαρός και πρακτικός λόγος" (1972), "Ο άστικός πολιτισμός της 'Ελλάδος" (1973), "Η γεωπολιτική έννοια του «'Απειρου» εις τόν 'Αναξίμανδρον" (1974), "Τò προσκύνημα της 'Ελλάδος εις την 'Ανατολήν" (1974), "Έκ της πολιτικής προς την θεολογίαν" (1975), "Απόλλων, ο θεός του πολιτικού ήθους" (1975), "Ηρακλής, ο θεμελιωτής της δημοκρατίας" (1975), "Δικαιοσύνη και αλήθεια εις τόν 'ΗΣίοδον" (1975), που όλα τους, δημοσιευμένα κατά καιρούς σε διάφορα περιοδικά, συμπεριλήφθηκαν στον συλλογικό τόμο: Σπ. Κυριαζοπούλου, *Λόγος και Ήθος. Φιλοσοφία του αρχαίου ελληνικού πνεύματος*. 'Ιωάννινα 1976.

2. Βλ. DK 22 A 1 a, 3 a, 3 d, B 10, και DK 29 A 3, 68 A 34.

τερη ενότητα αφορά τη συνειδητοποίηση των μεγάλων δυνάμεων που εμπειρικλείονται στη φύση, αλλά ταυτόχρονα και των κινδύνων που η απελευθέρωση των δυνάμεων αυτών συνεπάγεται για την ίδια τη φύση και τον άνθρωπο ως μέρος πια αυτής. Στην τρίτη κυρίως ενότητα είναι η διαχρονικά συσσωρευμένη εμπειρία ενός μέρους της ανθρωπότητας, εμπειρία που αποκτήθηκε από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα, και οδήγησε σε γνώση όχι μόνο του *δτι* (γνώση που συνιστούσε η ίδια) αλλά και του *διότι*, σε *τέχνην* δηλαδή και *έπιστήμην*¹. συνέβη με άλλα λόγια ό,τι στο τέλος της κλασικής εποχής και στο απόγειο της ελληνικής φιλοσοφίας (και επιστήμης) παρατήρησε ο Αριστοτέλης¹: *ἀποβαίνει δ' έπιστήμη και τέχνη διὰ τῆς έμπειρίας*, αλλά στην περίπτωση της αρχαίας σκέψης η πορεία συνεχίστηκε ακόμη παραπέρα, ως την υπέρτατη κατά τον Σταγίριτη βαθμίδα γνώσης, την *σοφίαν*, ως γνώση αιτίων και αρχών, δηλαδή στην κατ' αυτόν (και κατά τον Πλάτωνα) φιλοσοφία.

6. Παρά τον κοινό παρονομαστή, την εμπειρία, υπάρχει μεταξύ της σημαντικότερης προσέγγισης (*Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας*) και των άλλων μια ουσιώδης διαφορά, αφού μόνο σ' αυτή πρόκειται στην κυριολεξία για ερμηνεία της γένεσης, του φανερώματος της φιλοσοφίας εξυπαρχής, όχι βέβαια ως παρθενογένεσης αλλά ως μορφώματος και κατάληξης μιας βαθμιαίας και πολύχρονης λογικής και πνευματικής εξέλιξης. Στις άλλες περιπτώσεις υπάρχει, όσο και αν δεν προβάλλεται, μία φιλοσοφική —μεγάλη μάλιστα ούτως ή άλλως— παράδοση που, παρ' όλο που δεν ικανοποιούσε πια τα φιλοσοφικά ερωτήματα που εγείρονταν, είχε εφοδιάσει τουλάχιστον με αρκετά εργαλεία την ανθρώπινη σκέψη για τη διατύπωσή της. Έτσι, όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, εκτός από την προσωπική εμπειρία υπήρχε η φιλοσοφική παιδεία του Κυριαζόπουλου· η βιωματική εμπειρία απλώς οδήγησε προς τη συγκεκριμένη μορφή φιλοσοφίας, στην απάντηση συγκεκριμένων ερωτημάτων ή ακόμη και στη μορφή και την ποιότητα της εργασίας. Το ίδιο βέβαια δεν μπορεί μάλλον να ισχύει για την εμπειρία που κατά τον Κυριαζόπουλο αποτέλεσε το υπόβαθρο για την Καταφατική και την Αποφατική θεολογία καθώς επίσης και για τη φιλοσοφία του Δημιουργουμένου θεού.

Οι διάφορες προσεγγίσεις του φαινομένου της φιλοσοφίας δεν πρέπει ν' αποδοθούν σε καμιά περίπτωση μόνο σε διαφορετικές εξωτερικές αφορμές, αλλά προπάντων στη δυσκολία να προσδιοριστεί επακριβώς ένα σπά-

1. *Μ.τ.φ.* 981 a 2-3. Η *τέχνη* (αειδικές πρακτικές γνώσεις στο χώρο τῶν ἐπαγγελματιῶν», Düring, 1991: 196) είναι η τέταρτη, και η *έπιστήμη* (αειδικές...γνώσεις στο χώρο...τῶν ἐπιστημῶν», Düring, αὐτόθι) η πέμπτη βαθμίδα γνώσης, με τρίτη την *έμπειρίαν* (*Μ.τ.φ.* 980 b 28-30), και έκτη την *σοφίαν* (981 b 28-29, 982 d 2-3), την κατ' αυτόν φιλοσοφία.

νιο πράγματι πνευματικό φαινόμενο. Ο Σπύρος Κυριαζόπουλος από την αρχή της μεγάλης συγγραφικής του δραστηριότητας και του φιλοσοφικού του στοχασμού προσπάθησε να δώσει απάντηση στο ερώτημα για τη γένεση της φιλοσοφίας, της φιλοσοφίας που τόσο τον συνέπαιρνε και κατά τρόπο πιστό και θαυμαστό δια βίου υπηρέτησε. Με την πνευματική εγρήγορση αλλά και τον ενθουσιασμό που τον διέκριναν είχε τη γνώμη κάθε φορά ότι έδινε απάντηση ικανοποιητική ή και οριστική. Η τελευταία βέβαια απάντηση, αυτή που περιέχεται στο βιβλίο του *Τò γεγονός τῆς φιλοσοφίας*, είναι πληρέστερη και αποτελεί οπωσδήποτε συμβολή.

Δεκαοκτώ χρόνια σήμερα από την ημέρα του τραγικού θανάτου του αείμνηστου καθηγητή Σπύρου Κυριαζόπουλου (και της αείμνηστης συζύγου του Δώρας), όσα περίπου χρόνια κράτησε η φιλοσοφική του παραγωγή, τον θυμόμαστε αυτόν και τη γυναίκα του κι ας μου επιτραπεί ως ύστατο χαιρετισμό να επαναλάβω τους στίχους:

*Χαῖρέ μοι ἀρχαίης σοφίης, φίλε, συνθιασῶτα·
σεῖο καί εἰς Ἄιδεω μῆσομ' ἀποιοχόμενον.*

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α. Ἔργα του Κυριαζόπουλου*

- Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ*. Διδακτ. διατρ., Ἀθῆναι 1960.
 Ἐπὶ φιλοσοφικῆν αὐτοσυνείδησιν διὰ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, Ἀθῆνᾶ, τ. ΕΞ (1961), σσ. 138-156.
 Ἐλευθερία καὶ ἀνθυπέρβασις, Ἀθῆναι 1962.
 Ἡ παρουσία τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, Ἀθῆναι 1963.
 Ἡ σημερινὴ γλῶσσα. Γλωσσολογία τῆς Τεχνικῆς, Ἀθῆναι 1964.
 Ἐπὶ μέγιστον μάθημα, Χάρις Κωνσταντίνω Ἰ. Βουρβέρη (Ἀφιέρωμα τῶν μαθητῶν του), Ἀθῆναι 1964, σσ. 387-419. (Συμπεριλήφθηκε στο: Σπ. Κυριαζοπούλου, Ἐνώπιον τῆς Τεχνικῆς, σσ. 47-81).
 Ἡ καταγωγή τοῦ Τεχνικοῦ πνεύματος, Ἀθῆναι 1965.
 Ἐπὶ γεγονός τῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1969.
 Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος, Ἰωάννινα 1970.
 Ἐνώπιον τῆς Τεχνικῆς, Ἀθῆναι, ἐκδ. Γρηγόρη, 1971.
 Πολιτικὰ αἴτια τῆς Ἡθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἰωάννινα 1972.

* Περιλαμβάνονται μόνο όσα στο άρθρο αυτό αναφέρονται.

- “Αριστοτέλης ὁ φιλάλληλος”, Δωδώνη, τ. Α' (1971), σσ. 65-84 (= του ιδίου, *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 112-31).
- “Καθαρὸς καὶ πρακτικὸς λόγος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν”, *Πλάτων*, τ. ΚΔ' (1972) σσ. 76-87.
- “Ὁ ἀστικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἑλλάδος”, *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τεύχ. 15/16 Ιαν.-Ιούν. 1973, σσ. 54/55 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 108-11).
- “*Ἡράκλειτος. Μιὰ φροντιστηριακὴ ἔρευνα*”, Ἀθήναι 1973.
- “Ἡγεωπολιτικὴ ἔννοια τοῦ ἀπείρου» εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον”, Δωδώνη, τ. Γ' (1974), σσ. 11-26 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 81-94).
- “Τὸ προσκύνημα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἀνατολήν”, *Ἀθηνα*, τ. ΟΕ (1974/75), σσ. 202-58 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 146-95).
- “Ἀπόλλων, ὁ θεὸς τοῦ πολιτικοῦ ἔθους”, *Ἐπετηρὶς Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. Ε' (1974/75), σσ. 11-32 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, 26-47).
- “Δικαιοσύνη καὶ ἀλήθεια εἰς τὸν Ἡσίοδον”, Δωδώνη, τ. Δ' (1975), σσ. 11-45 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 48-80).
- “Ἐκ τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν θεολογίαν”, *Κληρονομία*, τ. Ζ' (1975), σσ. 237-52 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 132-45).
- “Ἡρακλῆς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς δημοκρατίας”, *Ἐποπτεία*, Νοέμβρ. 1976, σσ. 42-58 (= *Λόγος καὶ Ἡθος*, σσ. 5-25).
- Λόγος καὶ ἦθος. Φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος*, Ἰωάννινα 1976.
- “Ὁ Σοσιαλιστικὸς ρεαλισμὸς στὴ ζωγραφικὴ”, Ἀθήνα, «Τροπὸς», 1977.
- “Κοινωνικοπολιτικὲς προϋποθέσεις τῆς Κοσμολογίας καὶ τῆς Φυσικῆς”, *Φιλοσοφία*, τ. 8-9 (1978-79), σσ. 54-65.

β. Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

- Arent, Hannah (1986). *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση (Vita activa)*. Μτφρ. Στεφ. Ροζάνη, Γερ. Λυκιαρδοπούλου, Ἀθήνα, «Γνώση», 1986. (Το ἀγγλικό πρωτότυπο: *The Human Condition*, The University of Chicago, 1958).
- Βέικος, Θ. (1969). *Κοσμολογία καὶ κοσμικὴ δικαιοσύνη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ διανόηση*. Πρῶτο Μέρος: Ἀναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969.
- Bernal, M. (1987). *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. Vol. I: *The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, London, Free Association Books, 1987. (Ἐχει ἐκδοθεῖ καὶ II καὶ πιθανῶς καὶ III τόμος).
- Düring, I. (1991). *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*. Τόμ. Α'-Β', μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντελῆ (τόμ. Α') καὶ

- A. Γεωργίου-Κατσιβέλα (τόμ. Β'), 'Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1991-1994. (Το γερμανικό πρωτότυπο: *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, C. Winter, 1966).
- Jaeger, W. (1948 [1928]). 'On the Origin and Cycle of the Philosophical Ideal of Life' (το γερμανικό πρωτότυπο στα: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch - historische Klasse*, 1928), στο: W. Jaeger *Aristotle*, Oxford 1948), 426-61.
- Jordan, W. (1992 [1990]). *Ancient Concepts of Philosophy* (Issues in Ancient Philosophy), London/N. York 1992 (1990¹).
- Καρζής, Α. (1970). *Δύο Κοσμογονικοί Ἄθλοι. Α' Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας Σπύρου Κυριαζοπούλου, Β' Ἡ ἀττική δλονκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1970.
- Κύρκος, Β.Α. (1978). 'Σπῦρος Κυριαζόπουλος', *Δευκαλίαν*, τεύχ. 21 (1978), 160-5.
- Mauthner, F. (1992 [1920-1923]). *Ο αθεϊσμός στην Αρχαιότητα. Εισαγωγή, μετάφρ. Θεοδ. Αουπασάκη*, Αθήνα, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, 1992. (Πρόκειται για την «εισαγωγή» του πρώτου τόμου και όλου του 4του έργου του F.M. *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*, Stuttgart / Berlin, Deutsche Verlagsanstalt, 1920-1923).
- Νοῦτσος, Π.Χ. (1979). 'Ἡ φιλοσοφική παρουσία τοῦ Σπ. Κυριαζόπουλου', *Γιάννινα* 1979, σσ. 3-11. (= *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. ΚΗ' (1979), 544-51.
- Τέζας, Χ.Α. (1990). *Ο Θαλῆς ο Μιλήσιος και οι αρχές των επιστημῶν. Ἡ ὁδὸς πρὸς τὴ φιλοσοφία (Δωδώνη, παρ. 44)*, Ἰωάννινα 1990.

CHRISTOS A. TEZAS

SPYROS KYRIAZOPOULOS
AND THE QUESTION OF THE ORIGIN OF PHILOSOPHY

(SUMMARY)

Spyros Kyriazopoulos from the very beginning of his career as a writer and philosopher attempted to answer the question of the origin of philosophy. This was one of his main concerns throughout his life to which he devoted himself with admirable commitment (pp. 111-12, 125, 127). The following conclusions can be drawn on the basis of Spyros Kyriazopoulos' approach to the afore-mentioned question:

1. For Kyriazopoulos, philosophy initially arises from personal experiences (p. 112-13) and was defined by him in terms of existential philosophy (pp. 113, 116) at the time of his personal acquaintance with a number of leading figures of this movement (K. Jaspers, M. Heidegger [Kyriazopoulos 1968:6-9]).

2. In the context of studying physics and through the encouragement of K. Jaspers, he proceeded to identify a number of links between philosophy and physics and later placed the starting point of philosophical thought in the technical spirit and technique (pp. 114-16).

3. A more mature and significant approach of this issue appears in the third unity¹ of his works (i.e. in his works which refer to the ancient Greek culture) through the aid of a profound and admirable knowledge of ancient sources based mainly upon learning and, in many cases, personal interpretation of these sources (both philological and epigraphic) (pp. 116-22).

4. The common factor in his various approaches to the above question is his appeal to experience, a concept which has a different meaning depending on the occasion. In the first unity of his works, for example, experience is to be understood as personal, and existential. In the third unity we find the accumulated experience over

1. For the division of Kyriazopoulos' works see p. 111. n. 1.

time of a section of humanity. This experience has been the outcome of economic, social and political activity and has led, among other things, to the emergence of philosophy. (As Aristotle says, «science and art come to men through experience») (p. 125 κ.ε.).

5. However, the most important contribution to the question of the origin of philosophy occurs in his work *The Birth of Philosophy*. In this work only we have literally an interpretation of the emergence of philosophy, not of course in the sense of a parthenogenesis but in the sense of a formation and a conclusion of a gradual and long - standing social, political and intellectual development which took place in ancient Greece during the archaic period (pp. 126).

The different approaches within the phenomenon of philosophy must not be attributed under any circumstances only to distinct external causes but mostly to the difficulty in accurately circumscribing a rare intellectual phenomenon (p. 126 κ.ε.). The answers he gave were always a reflection of his intellectual alertness and enthusiasm. Of course, his last answer, the one which we find in his book *The Birth of Philosophy*, is the most complete one and represents a true contribution to this field.

University of Ioannina